

Περιεχόμενα

<i>Κατάλογος χαρτών και πίνακας</i>	11
<i>Κατάλογος εικόνων</i>	12
<i>Πρόλογος</i>	13
1 Εισαγωγή	15
Το πρόβλημα της παρακμής	15
Το ρωμαϊκό υπόβαθρο	22
2 Ο σχηματισμός του Βυζαντίου (285-457)	30
Διοκλετιανός ο επανιδρυτής	30
Κωνσταντίνος ο καλότυχος	38
Πέντε πασχίζοντες αυτοκράτορες	49
Τρεις αδύναμοι αυτοκράτορες	57
Μια νέα κοινωνία	66
Μια νέα κουλτούρα	78
Πηγές	88
3 Ανακατάκτηση και κρίση (457-610)	97
Η επιβίωση της ανατολής	97
Ιουστινιανός ο ανακατακτητής	105
Ο Ιουστινιανός και ο λοιμός	111
Οι διάδοχοι του Ιουστινιανού	122
Μια ατιθάσευτη κοινωνία	132
Μια ποικιλόμορφη κουλτούρα	142
Πηγές	152
4 Καταστροφή και αναχαίτιση (610-780)	159
Ηράκλειος ο υπερασπιστής	159
Κώνστας Β΄ ο μεταρρυθμιστής	166
Επιδρομές και επαναστάσεις	174
Τρεις εικονοκλάστες αυτοκράτορες	183
Μια συρρικνωμένη κοινωνία	191
Μια σκοτεινή εποχή	203
Πηγές	213

5 Ανάκαμψη και νίκη (780-1025)	220
Η αυτοκρατορία ανακάμπτει	220
Η αναζωογονημένη αυτοκρατορία	229
Αντιζηλίες και πρόοδος	238
Νικηφόρος Β΄ και Ιωάννης Α΄ οι κατακτητές	243
Βασίλειος Β΄ ο θριαμβευτής	249
Μια επεκτεινόμενη κοινωνία	260
Μια πολιτιστική ανάκαμψη	272
Πηγές	280
 6 Πλούτος και αδυναμία (1025-1204)	286
Δεκατρείς ελάσσονες αυτοκράτορες	286
Δύο αυτοκράτορες καλοί διαχειριστές	294
Φιλοδοξία και αποσύνθεση	303
Μια ταραγμένη κοινωνία	312
Μια σφριγηλή κουλτούρα	323
Πηγές	333
 7 Παλινόρθωση και πτώση (1204-1461)	339
Οι διάδοχοι	339
Η παλινόρθωση του Μιχαήλ Η΄	346
Χαμένες ευκαιρίες	356
Το τέλος του Βυζαντίου	365
Μια περιχαρακωμένη κοινωνία	372
Μια χαμένη αναγέννηση	382
Πηγές	392
 8 Συμπέρασμα	398
Το πρόβλημα της μέτρησης	398
Η κληρονομιά του Βυζαντίου	405
 <i>Επιλεγμένη βιβλιογραφία</i>	412
<i>Χρονολογικός πίνακας</i>	419
<i>Ευρετήριο</i>	429

Πρόλογος

Η παρούσα αναθεωρημένη έκδοση αντικατοπτρίζει κάποιες εξελίξεις στις βυζαντινές σπουδές που μεσολάβησαν από την αρχική έκδοση, του 2000, αλλά δεν παύει να βασίζεται, σε μεγάλο βαθμό, στην έρευνά μου για τα βιβλία *Ιστορία του κράτους και της κοινωνίας του Βυζαντίου* (1997), ένα πιο εκτενές έργο, και *Το Βυζάντιο και ο στρατός του* (1995). Η ανά χειράς έκδοση εμπεριέχει δέκα πρόσθετους χάρτες, έναν νέο χρονολογικό πίνακα και νέες πηγές με βάση τα έργα μου *Ιστορικοί του πρώιμου Βυζαντίου* (2007), *Ιστορικοί του μέσου Βυζαντίου* (2013) και *Ιστορικοί του ύστερου Βυζαντίου* (υπό επεξεργασία). Ο αναγνώστης που θέλει περισσότερες λεπτομέρειες, παραπομπές και υποσημειώσεις πρέπει να αφήσει πάραυτα αυτό το βιβλίο και να στραφεί στα άλλα. Προσπαθώ να κάνω όλα μου τα βιβλία προσιτά, τόσο στο ευρύ κοινό και σε φοιτητές, όσο και στους μελετητές, αλλά φυσικά αυτό εδώ απευθύνεται σε αναγνώστες που δεν διαθέτουν πολύ χρόνο ή δεν έχουν καλλιεργήσει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το Βυζάντιο.

Κάθε μέρος του βιβλίου, εκτός από την εισαγωγή και το συμπέρασμα, αρχίζει με μια αφήγηση της εκάστοτε περιόδου και τελειώνει με περιγραφικά κεφάλαια για την κοινωνία, την κουλτούρα και τις πηγές. Δεδομένων των σύγχρονων τάσεων της ακαδημαϊκής συγγραφής, κάποιοι μελετητές θα προτιμούσαν να παρέλεια όλη την αφήγηση και απλώς να ανατύπωνε το ένα τρίτο του βιβλίου μου *Ιστορία του κράτους και της κοινωνίας του Βυζαντίου* που αφορά την κοινωνική και την πολιτιστική ιστορία. Όμως ένα τέτοιο κείμενο, ακόμη και με κάποιες επεξηγήσεις, αφενός δεν θα ήταν προσιτό σε μη εξοικειωμένους με το Βυζάντιο αναγνώστες και αφετέρου δεν θα αποτελούσε μια πλήρη πραγμάτευση του βυζαντινού πολιτισμού, κάτι που θα απαιτούσε μια όλως θεματική οργάνωση, σαν αυτή του βιβλίου του

Σίριλ Μάνγκο *Βυζάντιο: η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης* (1980).¹ Φυσικά οι αναγνώστες που είτε δεν ενδιαφέρονται για την αφήγηση είτε ενδιαφέρονται μόνο για την αφήγηση είτε ενδιαφέρονται μόνο για μία περίοδο μπορούν να διαβάσουν μόνο τα κομμάτια που προτιμούν, είτε από το ένα είτε από το άλλο βιβλίο.

Τέτοιες επιλογές όμως δεν είναι απλώς θέμα γούστου, γιατί το κράτος και η κοινωνία του Βυζαντίου διαρκώς αλληλεπιδρούσαν μεταξύ τους. Για παράδειγμα, η δημογραφική, οικονομική και πολιτιστική κρίση του έκτου αιώνα οδήγησε στις πολιτικές, στρατιωτικές και θρησκευτικές αναταραχές του έβδομου και του όγδοου αιώνα, οι οποίες με τη σειρά τους οδήγησαν στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ανάκαμψη του ένατου αιώνα. Πρόκειται για μια αλληλεπίδραση την οποία έχουν πραγματευτεί κάποια από τα καλύτερα έργα βυζαντινής ιστορίας των τελευταίων πενήντα ετών. Όμως είναι σχεδόν ανεπαίσθητη σε πολλά προγενέστερα έργα, όπως η *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*,² του Γκεόργκ Οστρογκόρσκι, το οποίο γράφτηκε το 1938 και βασιζόταν κυρίως στα προ του 1914 βυζαντινολογικά δεδομένα, ή οι εκλαϊκεύσεις του Τζον Τζούλιους Νόριτς, που βασιζόνταν εν πολλοίς στο έργο του Έντουαρντ Γκίμπον από τον δέκατο όγδοο αιώνα. Θα χαρώ πολύ αν το ανά χειρας βιβλίο πείσει κάποιους λάτρεις της ιστορικής αφήγησης για την αξία της κοινωνικής και της πολιτιστικής ιστορίας και κάποιους μελετητές της κοινωνικής και πολιτιστικής ιστορίας για την αξία της ιστορικής αφήγησης.

Ουόρεν Τρέντγκολντ
Σεντ Λούις, Μιζούρι, ΗΠΑ

1. Mango, Cyril, *Βυζάντιο: η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μτφρ. Δημήτρης Τσουγκράκης, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2013. (Σ.τ.Μ.)

2. Ostrogorsky, Georg, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, μτφρ. Ιωάννης Παναγόπουλος, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2014. (Σ.τ.Μ.)

1 Εισαγωγή

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΚΜΗΣ

Το 285 μ.Χ. ο αυτοκράτορας Διοκλετιανός χώρισε τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία σε δύο μέρη. Το ανατολικό μέρος, το θέμα του παρόντος βιβλίου, λεγόταν Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ή, αφού μεσολάβησε η διάλυση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας το 480, απλώς Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Μόνο αφότου έπεσε και η Ανατολική Αυτοκρατορία το 1453 κάποιοι μελετητές ένιωσαν την ανάγκη να της δώσουν μια ονομασία χωρίς τον προσδιορισμό «ρωμαϊκή», δεδομένου και ότι δεν περιλάμβανε τη Ρώμη. Η Κωνσταντινούπολη είχε κατά κανόνα αποτελέσει την πρωτεύουσα της Ανατολής, ωστόσο η ονομασία «Κωνσταντινουπολίτικη Αυτοκρατορία» δεν ακουγόταν ωραία. Η διεργασία της εκ νέου ονοματοδοσίας κατέληξε στους όρους «Βυζαντινή Αυτοκρατορία» και «Βυζάντιο», όπως λεγόταν η μικρή πόλη που είχε επανιδρυθεί ως Κωνσταντινούπολη το 324. Καλώς ή κακώς, αυτή η ονομασία επικράτησε, αν και οι ιστορικοί διαφωνούν γύρω από το πότε ξεκίνησε η περίοδος στην οποία αναφέρεται. Το παρόν βιβλίο ξεκινά από το 285, τότε που η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία άρχισε να υπάρχει χωριστά, αλλά ακόμη η πόλη του Βυζαντίου δεν είχε αποκτήσει καμία ιδιαίτερη σημασία. Αποφεύγω να ονομάσω την αυτοκρατορία «Βυζαντινή» πριν τον πέμπτο αιώνα, δηλαδή πριν η Κωνσταντινούπολη γίνει πράγματι η πολιτική και πολιτιστική της πρωτεύουσα και πριν από την πτώση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Ανεξαρτήτως ονομασίας, η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία έχει συνδεθεί διαχρονικά με την παρακμή. Αυτό οφείλεται εν μέρει στον Έντουαρντ Γκίμπον, ο οποίος (χωρίς να την αποκαλέσει Βυζάντιο) την πραγματεύτηκε στο μεγαλειώδες έργο του *Ιστορία της*

*παρακμής και της πώσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.*³ Ο Γκίμπον απογοπεύτηκε από τον χριστιανισμό και υποτίμησε το Βυζάντιο, επειδή επρόκειτο για χριστιανική κοινωνία, από τότε που ένας καλβινιστής ιερέας, τον οποίο είχε προσλάβει ο πατέρας του, τον έπεισε να απαρνηθεί τον ρωμαιοκαθολικισμό, στον οποίο είχε προσπλυτιστεί στα νιάτα του. Γνώριζε ότι η πώση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας είχε επέλθει λίγο μετά τον εκτεταμένο εκχριστιανισμό της και ότι τελικά είχε επέλθει και η πώση της Ανατολικής Αυτοκρατορίας, ασχέτως αν η τελευταία είχε διαρκέσει άλλη μία χιλιετία. Εξάλλου το Βυζάντιο φαινόταν, από τη σκοπιά κάποιου που είχε γαλουχηθεί με την κλασική παιδεία, όπως ο Γκίμπον, ως εκφυλισμένο υβρίδιο της Ελλάδας και της Ρώμης, το οποίο είχε απολέσει την πόλη της Ρώμης και μιλούσε κακά ελληνικά. Επιπλέον ο Γκίμπον θεωρούσε πως ολόκληρος ο Μεσαίωνας, δηλαδή η περίοδος ύπαρξης του Βυζαντίου, αποτελούσε μια σκοτεινή και βάρβαρη εποχή.

Ούτε ο Γκίμπον ούτε κανένας άλλος μετουσίωσε ποτέ τέτοιες προκαταλήψεις σε αυστηρή επιχειρηματολογία. Ένα μικρό μέρος της βυζαντινής ιστορίας υπήρξε πράγματι μια σχετικά σκοτεινή εποχή, ωστόσο η βυζαντινή κουλτούρα ήταν ανέκαθεν πολύ πιο προηγμένη από τη δυτικοευρωπαϊκή. Η ελληνική γλώσσα εξελίχθηκε με την πάροδο του χρόνου, όπως έκανε από τον καιρό του Ομήρου και όπως εξελίσσεται κάθε γλώσσα, αλλά οι πιο αξιόλογοι Βυζαντινοί λόγιοι ήταν εξαίρετοι ελληνιστές που διάβαζαν και έγραφαν αρχαία ελληνικά σε πολύ υψηλό επίπεδο. Ό,τι και αν πιστεύουμε για τον χριστιανισμό, η συγκεκριμένη θρησκεία δεν υστερούσε πνευματικά σε σχέση με τον συνδυασμό των θεών του Ολύμπου και του μυστικιστικού νεοπλατωνισμού που αντικατέστησε. Η Ανατολική Αυτοκρατορία, που αρχικά είχε διαχωριστεί από τη Ρώμη με μια διοικητική απόφαση και όχι εξαιτίας κάποιας στρατιωτικής ήττας, αργότερα κατέκτησε τη Ρώμη και την κράτησε για περίπου δύο αιώνες. Τέλος, το γεγονός ότι κάποια στιγμή επήλθε η πώση του Βυζαντίου μάλλον ωχριά μπροστά στο γεγονός ότι διάρκεσε πολύ περισσότερο από χίλια χρόνια.

3. Γίββων, Εδουάρδος, *Ιστορία της παρακμής και πώσεως της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας*, μτφρ. Αργύρης Παπαβασιλείου, εκδ. Eurobooks, Αθήνα, 2012. (Σ.τ.Μ.)

Προσφάτως πολλοί ιστορικοί της αρχαιότητας και του Μεσαίωνα εγκατέλειψαν τους όρους «παρακμή» και «σκοτεινή εποχή», ως υπέρ το δέον αρνητικούς, και αποφάνθηκαν πως οι όροι «μετασχηματισμός» και «ασυνέχεια» είναι προτιμπτέοι. Οι εν λόγω μελετητές διστάζουν να μιλήσουν για παρακμή, ακόμη και αναφορικά με περιόδους στις οποίες λοιμοί σκότωναν εκατομμύρια ανθρώπους, επιδρομές κατέστρεφαν τη μία πόλη μετά την άλλη, το εμπόριο συρρικνωνόταν και τα ποσοστά αλφαριθμητισμού έπεφταν. Οι περισσότεροι από αυτούς ωστόσο δεν διστάζουν καθόλου να αποδοκιμάσουν την αρρώστια, τον πόλεμο, τη φτώχεια και τον αναλφαριθμητισμό στη δική τους εποχή. Δεν μπορώ να καταλάβω γιατί αυτές οι συμφορές να ήταν λιγότερο κακές για τους Βυζαντινούς, εκτός αν επρόκειτο για έναν λαό δευτέρας διαλογής, που του άξιζε ό,τι πάθαινε. Η αντιπάθεια προς τους Βυζαντινούς φαίνεται να κρύβεται και πίσω από τις αντιρρήσεις γύρω από τη χρήση της ελληνικής λέξης «βάρβαρος» αναφορικά με τους εισβολείς από τον βορρά, είτε τους Γερμανούς είτε άλλους, παρ' ότι η λέξη σήμαινε απλώς «ξένος». Πάντως οι Γερμανοί ήταν αναμφίβολα λιγότερο μορφωμένοι και αστικοποιημένοι από τους Βυζαντινούς, και άλλωστε κανένας από τους αντιρρησίες δεν δείχνει να νοιάζεται ιδιαίτερα για τα αισθήματα των σύγχρονων Γερμανών.

Εντούτοις ορισμένες απόψεις των Βυζαντινών τούς κάνουν ίσως να φαίνονται αδαείς από τη σκοπιά του σύγχρονου κόσμου. Η στάση τους απέναντι στη σεξουαλικότητα, για παράδειγμα, ήταν αντίστοιχη με αυτή των σημερινών Αμερικανών απέναντι στο κάπνισμα ή στην υπερφαγία: αποδοκίμαζαν σχεδόν σε κάθε περίπτωση το σεξ, ενώ το έκαναν συχνά. Πίστευαν πως το μόνο καλό στο σεξ είναι η αναπαραγωγή και συνεπώς καταδίκαζαν την άμβλωση και τις ομοφυλοφιλικές σχέσεις. Η ιδέα ότι τα ενδιαφέροντα των ανθρώπων καθορίζονται από το κοινωνικό φύλο, την εθνοτική ομάδα ή την κοινωνική τάξη θα τους φαινόταν διεστραμμένη και παράλογη. Θεωρούσαν πως την αφοσίωσή τους την άξιζαν θρησκείες, πολιτικές ηγεσίες και ενίοτε αρματηλάτες, και για αυτά μάχονταν. Οι εκάστοτε Βυζαντινοί επαναστάτες, σχεδόν ανεξαιρέτως, δεν επιθυμούσαν να διαμελίσουν ή να καταλύσουν την αυτοκρατορία, αλλά να επιβάλουν σε όλη την

επικράτεια τις απόψεις τους ή τους ηγέτες που προτιμούσαν. Ουσιαστικά όλοι οι Βυζαντινοί ήταν αφοσιωμένοι στην αυτοκρατορία τους, όπως την έβλεπε ο καθένας, και στη χριστιανική θρησκεία. Δεν χρειάζεται να συμμεριζόμαστε τις ιδέες τους για να τους μελετήσουμε, αλλά οφείλουμε να αντιστεκόμαστε στον πειρασμό της επανερμηνείας τους υπό το πρίσμα των δικών μας ιδεών.

Εν πάση περιπτώσει, είτε μας αρέσουν οι Βυζαντινοί, οι χριστιανοί ή οι αυτοκρατορίες είτε όχι, η κρίση μας αναφορικά με το αν, τότε και πόσο παράκμασαν δεν πρέπει να επηρεάζεται από αυτό, παρά μόνο ίσως σε ηθικό επίπεδο. Ομολογουμένως η παρακμή, στο Βυζάντιο ή όπου αλλού, αποτελεί μια περίπλοκη και προβληματική έννοια. Υπάρχει παρακμή και παρακμή: η ακμή των Αράβων μπορεί να συνιστούσε παρακμή για τους Βυζαντινούς· εντός του Βυζαντίου, η πολιτική και η στρατιωτική παρακμή μπορούσαν να συνυπάρχουν με την οικονομική και την πολιτιστική πρόοδο· και ένα μέρος της αυτοκρατορίας μπορεί να παράκμαζε την ώρα που ένα άλλο ευδοκίμωσε. Φυσικά κάθε κοινωνία έχει τα προβλήματά της, αλλά σε καμία περίπτωση τα όποια προβλήματα δεν υποκρύπτουν εξ ορισμού παρακμή.

Σήμερα διαθέτουμε αναρίθμητα ακριβή δεδομένα για την κοινωνία μας, και όμως δεν συμφωνούμε γύρω από το αν βρισκόμαστε σε παρακμή – και, εφόσον βρισκόμαστε, τι είδους παρακμή είναι αυτή. Ακόμη και αν συμφωνούσαμε, θα μπορούσε να αποδειχθεί εσφαλμένη η κρίση μας· είναι εύκολο οι άνθρωποι, οποιασδήποτε εποχής, να παραβλέψουν ή να παρανοήσουν τι συμβαίνει γύρω τους. Είναι σύννηες τα στοιχεία που διαθέτουμε για τη βυζαντινή ιστορία να είναι πενιχρά, οπότε συχνά δεν είμαστε βέβαιοι αν αυτά που συνέβαιναν συνιστούσαν παρακμή, ανάπτυξη ή σταθερότητα. Αν μη τι άλλο όμως, λαμβανομένων υπόψη τέτοιων πρακτικών και εννοιολογικών δυσκολιών, μπορούμε εύλογα να αμφιβάλλουμε ότι το Βυζάντιο βρισκόταν διαρκώς σε παρακμή σε όλη τη μακραίωνη ιστορία του.

Όσον αφορά την αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα, ο καλύτερος δείκτης κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης είναι ίσως η αστικοποίηση. Σχεδόν κανένας κάτοικος πόλης δεν απασχολούνταν στη γεωργοκτηνοτροφία ή στην αλιεία, αντίθετα από σχεδόν όλους τους

κατοίκους της υπαίθρου. Κάθε κοινωνία με λίγες και μικρές πόλεις είχε έναν πληθυσμό που απαρτιζόταν σε συντριπτικό ποσοστό από αγρότες αυτοσυντήρησης και που δεν είχε παρά ελάχιστο χρόνο ή χρήμα για τους σκοπούς της διακυβέρνησης, του εμπορίου, της παιδείας, των τεχνών και των γραμμάτων. Όσο μεγαλύτερος ήταν ο αστικός πληθυσμός, τόσο περισσότεροι άνθρωποι ασχολούνταν με όλες αυτές τις χαρακτηριστικές αστικές δραστηριότητες, οι οποίες συνιστούν πολιτισμό με όλη τη σημασία της λέξης – πολιτισμός σήμαινε αρχικά, όπως δηλώνει η ίδια η λέξη, τις δραστηριότητες που συμβαίνουν σε μια πόλη.

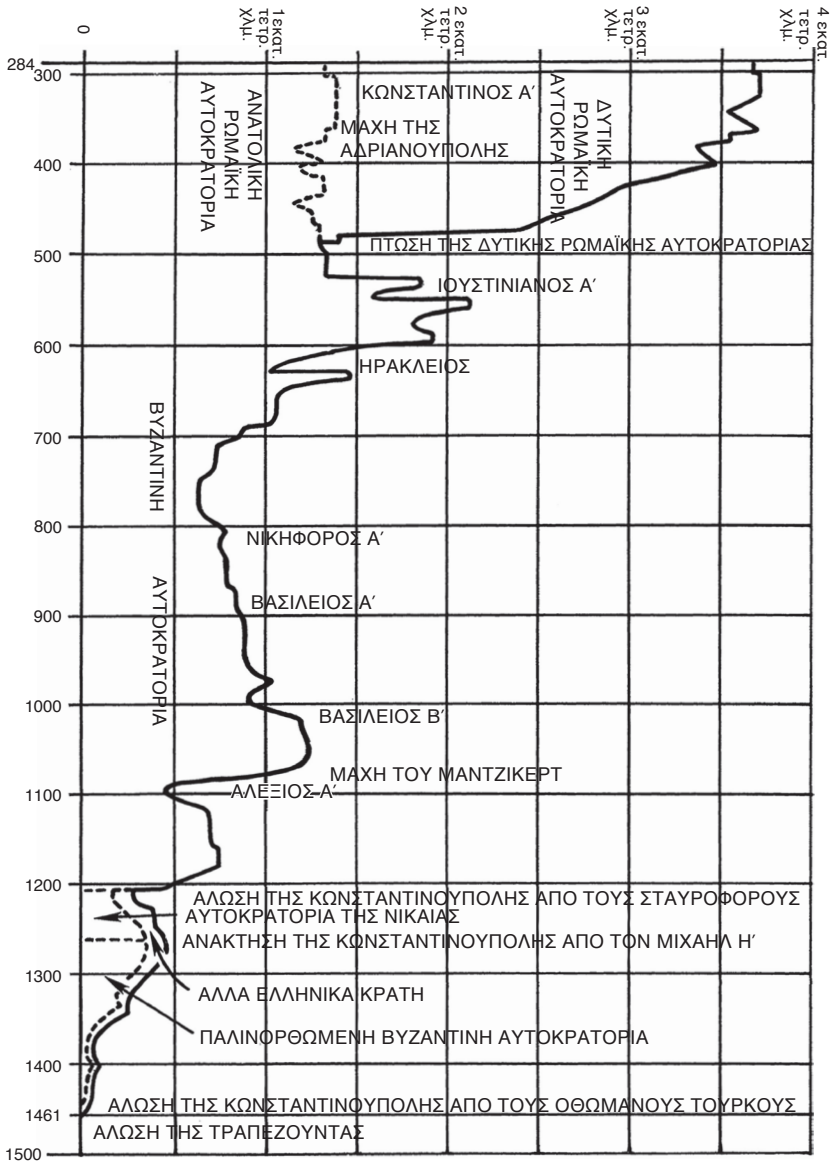
Άρα η μεγέθυνση ή η συρρίκνωση των πόλεων υποδηλώνει την πολιτιστική πρόοδο ή την παρακμή, αντίστοιχα. Οι μικρές διακυμάνσεις μπορεί να μην έχουν μεγάλη σημασία όσο διατηρείται ένα ορισμένο επίπεδο αστικοποίησης, αλλά η συρρίκνωση των πόλεων και η μετατροπή τους σε χωριά σημαίνει κατά πάσα πιθανότητα δραματική ποιοτική και ποσοτική υποβάθμιση της διακυβέρνησης, του εμπορίου, της παιδείας και της ανώτερης κουλτούρας. Τέτοια κατάρρευση συνέβη στη Δυτική Ευρώπη από τον έκτο έως τον όγδοο αιώνα, και πολλοί έχουν υποστηρίξει πως κάτι παρόμοιο συνέβη στο Βυζάντιο περίπου την ίδια περίοδο. Ορισμένοι έχουν υπερτονίσει τη σκοτεινή περίοδο του Βυζαντίου και έχουν υποβαθμίσει αυτή της Δύσης, αλλά πάντως οι γραπτές πηγές και τα αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν αφενός ότι πράγματι υπήρξαν αμφότερες και αφετέρου ότι η βυζαντινή είχε πολύ λιγότερο βαριές επιπτώσεις, με γνώμονα τόσο την αστική συρρίκνωση όσο και την πολιτιστική κατάπτωση. Οι τάσεις φαίνονται ξεκάθαρες, με βάση τα τεκμήρια για την αστική συρρίκνωση και τη σχετική έλλειψη σωζόμενων χειρογράφων, ωστόσο δεν διαθέτουμε αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία για τους πληθυσμούς των πόλεων ή αδιαμφισβήτητους δείκτες πολιτιστικής ζωτικότητας.

Όσον αφορά το κράτος, ένας προφανής τρόπος εξακρίβωσης της παρακμής ή της ευημερίας είναι η αναζήτηση αυξήσεων ή μειώσεων της εδαφικής επικράτειας. Οι μείζονες και μακροπρόθεσμες εδαφικές απώλειες μάλλον είναι το αποτέλεσμα ή η αιτία κάποιας αδυναμίας, ενώ τα μείζονα και μακροπρόθεσμα εδαφικά κέρδη μάλλον αποκα-

λύπουν ή προσδίδουν κάποια ισχύ. Έχουμε το μεγάλο πλεονέκτημα ότι μπορούμε να υπολογίσουμε αξιόπιστα το κατά προσέγγιση μέγεθος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας σε διάφορες χρονολογίες, ενώ οι υπολογισμοί άλλων πιθανών δεικτών παρακμής της αυτοκρατορίας, όπως ο πληθυσμός της ή τα κρατικά έσοδα σε διαφορετικές χρονολογίες, είναι πιο δύσκολοι και λιγότερο αξιόπιστοι· και μάλλον μια προσπάθεια υπολογισμού του βυζαντινού ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος θα ήταν μάταιη. Η Εικόνα 1.1 δεν σπκώνει συζήτηση, πέρα από το γεγονός ότι έχω αποκλείσει τις ακατοίκητες ερήμους της Αιγύπτου και της Συρίας που οι περισσότεροι χάρτες συμπεριλαμβάνουν στην αυτοκρατορία.

Το γράφημα δείχνει πως ο Γκίμπον είχε ένα δίκιο: η εδαφική επικράτεια βαίνει ως επί το πλείστον μειούμενη κατά τη διάρκεια της χιλιετίας, ιδίως αν συμπεριλάβουμε τη Δυτική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, όπως έκανε ο ίδιος. Όμως υπήρξαν σημαντικές αυξήσεις, που ενίοτε διαρκούσαν εκατοντάδες χρόνια. Στο διάστημα που η Δύση παράκμαζε και διαλυόταν, το Βυζάντιο υφίστατο συγκριτικά ελάσσονες και προσωρινές απώλειες. Έπειτα, μεταξύ 450 και 550, σχεδόν διπλασίασε τα εδάφη του. Στους δύο επόμενους αιώνες προφανώς κάτι πήγε πολύ στραβά, εντούτοις μεταξύ 750 και 1050 το Βυζάντιο υπερδιπλασίασε το μέγεθός του, και μάλιστα στη δεύτερη χρονολογία ήταν μεγαλύτερο απ' ό,τι 600 χρόνια νωρίτερα. Μετά το 1050 ενέσκηψε άλλη μία καταστροφή, αλλά το Βυζάντιο ανέκαμψε γρήγορα και το 1150 ήταν μεγαλύτερο απ' ό,τι 400 χρόνια νωρίτερα. Το 1204 η αυτοκρατορία υπέστη μία ακόμη μεγαλύτερη συμφορά, αλλά το 1280 τα βυζαντινά διάδοχα κράτη κατείχαν όσα εδάφη κατείχε η αυτοκρατορία 200 χρόνια νωρίτερα. Μόνο τότε μπήκε το Βυζάντιο σε μια φάση οριστικής παρακμής. Οι εδαφικές αυξομειώσεις συνολικά δείχνουν ισχυρή αντίσταση στην προϊούσα παρακμή και συχνές αναπτυξιακές εξάρσεις.

Κάποιες άλλες μετρήσεις, που είναι πιο δύσκολο να αποδοθούν με γραφική παράσταση, δείχνουν ένα σε γενικές γραμμές ανάλογο μοτίβο και μάλιστα, αν μη τι άλλο, πιο θετικό. Για παράδειγμα, είναι πλέον βέβαιη η συνεχής οικονομική μεγέθυνση του Βυζαντίου από το 750 περίπου έως το 1204, η οποία μάλλον συνεχίστηκε και αργότερα.

Εικόνα 1.1 Η έκταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, 285-1461

Ο βυζαντινός πολιτισμός επέδειξε μεγάλο σφρίγος μέχρι τέλους –αλλά και μετά, αν λάβουμε υπόψη τους λόγιους και τους καλλιτέχνες που μετοίκησαν στην αναγεννησιακή Ιταλία–, όπως φανερώνουν τα επιτεύγματά του στις τέχνες και στα γράμματα. Ακόμη και εν μέσω των χειρότερων κρίσεων των εκατονταετιών του 600 και του 700, η γραφειοκρατία και ο στρατός του Βυζαντίου έδειχναν σημάδια βελτίωσης, και γενικά η βυζαντινή κοινωνία απέκτησε μεγαλύτερη συνοχή. Τέτοιοι παράγοντες προφανώς βοηθούσαν την αυτοκρατορία να ανακάμπει από την πολιτική, οικονομική και πολιτιστική παρακμή.

Ο κύριος στόχος μου σε αυτό το βιβλίο είναι να περιγράψω αυτές τις πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές μεταβολές και να προσπαθήσω, στο μέτρο του εφικτού, να τις εξηγήσω. Όσον αφορά τα αίτια, δεν έχω αποκλειστική προτίμηση ούτε στις απρόσωπες δυνάμεις ούτε στις αποφάσεις συγκεκριμένων προσώπων, καθώς αμφότερες έπαιξαν σημαντικό ρόλο. Το Βυζάντιο ήταν μοναρχία και κυβερνιόταν από έναν αυτοκράτορα με θεωρητικά απόλυτη εξουσία και από άλλους ισχυρούς παράγοντες του στρατού, της Εκκλησίας και του κρατικού μηχανισμού. Αυτοί οι ιθύνοντες είχαν τη δυνατότητα να υλοποιούν ριζικές και μακροπρόθεσμες καινοτομίες, και πράγματι το έκαναν. Από την άλλη μεριά έπρεπε και να αντεπεξέρχονται σε εξελίξεις που δεν μπορούσαν καθόλου να ελέγξουν, όπως η εξάπλωση του χριστιανισμού, οι λοιμοί και οι εισβολές Γερμανών, Περσών, Αράβων, Βουλγάρων και Τούρκων. Η πορεία της βυζαντινής ιστορίας καθορίστηκε αφενός από τις δυνάμεις με τις οποίες βρέθηκε αντιμέτωπο το Βυζάντιο και αφετέρου από τις αντιδράσεις των Βυζαντινών σε αυτές.

ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Η εξιστόρησή μας ξεκινά από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του τρίτου αιώνα, μια αυτοκρατορία με προβλήματα που δεν προμήνυαν απλώς την παρακμή, αλλά και την πτώση. Ο Γκίμπον πίστευε πως τα προβλήματα είχαν αρχίσει το 180, με τον θάνατο του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρήλιου, γεγονός που σηματοδότησε τη λήξη μιας μακράς

περιόδου ειρήνης, ευημερίας και καλής διακυβέρνησης. Όμως φαίνεται πως τα προβλήματα είχαν αρχίσει ήδη από το 165, τότε που ξέσπασε μια καταστροφική επιδημία ανατολικής προέλευσης – ίσως η πρώτη εμφάνιση της ευλογιάς στη λεκάνη της Μεσογείου. Τέτοιες ασθένειες προκαλούσαν πολύ υψηλότερη θνησιμότητα στην πυκνοκατοικημένη αυτοκρατορία απ' ό,τι στους πληθυσμούς των Γερμανών και των άλλων βαρβάρων στα βόρεια σύνορα, οι οποίοι ήταν πιο αραιοί. Αυτοί οι λαοί εξαπέλυσαν μια μεγάλη εισβολή κατά της αυτοκρατορίας το 166. Ο Μάρκος κατάφερε να νικήσει τους βαρβάρους, αλλά με δυσκολία.

Ο γιος του Μάρκου Αυρήλιου, ο Κόμμοδος, που έδειχνε σοβαρά σημάδια παραφροσύνης, δολοφονήθηκε το 192. Ξεκίνησε τότε μια σύντομη περίοδος στρατιωτικών εξεγέρσεων, μία εκ των οποίων κατέληξε στην ενθρόνιση του Σεπίμιου Σεβήρου, ενός βάνου αλλοδαπού στρατηγού. Ο Σεβήρος αποκατέστησε την τάξη, αλλά, πεθαίνοντας το 211, άφησε την αυτοκρατορία στα χέρια ενός εξίσου βάνου, αλλά λιγότερο ικανού, γιου. Ο γιος εκτέλεσε τον αδελφό του, αύξησε σε τεράστιο βαθμό τις απολαβές των στρατιωτών και έπεσε και ο ίδιος θύμα δολοφονίας, με αποτέλεσμα να ξεκινήσει μια μακρά περίοδος πολιτικής αστάθειας και στρατιωτικών εξεγέρσεων. Ο ένας αυτοκράτορας μετά τον άλλο αποζητούσε την εύνοια του στρατού, αυξάνοντας περαιτέρω τη μισθοδοσία του, και κάλυπτε τις δαπάνες υποτιμώντας το ασημένιο κέρμα και προκαλώντας πληθωρισμό, με αποτέλεσμα να πέφτει πάλι στη δυσμένειά του. Εντωμεταξύ, στα ανατολικά σύνορα, η Παρθική Αυτοκρατορία αντικαταστάθηκε από μια νέα, πιο ισχυρή και πιο επιθετική αυτοκρατορία, την Περσική, υπό τη δυναστεία των Σασανιδών. Οι Πέρσες έκαναν επιδρομές από τα ανατολικά, οι Γερμανοί από τα βόρεια.

Το 251 ξέσπασε νέα επιδημία, ίσως από κάποιο στέλεχος της γρίπης, η οποία ήταν πολύ πιο θανατηφόρα απ' ό,τι σε μετέπειτα καιρούς, γιατί ο πληθυσμός δεν είχε καθόλου ανοσία. Τώρα Γερμανοί και Πέρσες, που προηγουμένως αρκούσαν στις επιδρομές, άρχισαν να πραγματοποιούν εισβολές και ενίοτε να κατακτούν ρωμαϊκά εδάφη. Σχεδόν καμία περιοχή της αυτοκρατορίας δεν έμεινε αλώβητη, είτε από εισβολές είτε από εμφύλιους πολέμους, και το μεγαλύτερο

μέρος της Ανατολής υπέστη και τα δύο δεινά. Από το 211 έως το 285 ανήλθαν στον ρωμαϊκό θρόνο είκοσι έξι αυτοκράτορες γενικής αποδοχής, δηλαδή περισσότεροι απ' ό,τι σε όλη την έως τότε ρωμαϊκή ιστορία, και εξάλλου το ίδιο διάστημα έδρασαν πολυάριθμοι σφετεριστές και επαναστάτες. Ένας από αυτούς τους αυτοκράτορες πέθανε από την επιδημία, ένας άλλος σκοτώθηκε πολεμώντας τους Γερμανούς, ένας τρίτος αιχμαλωτίστηκε από τους Πέρσες και πέθανε στην αιχμαλωσία, ενώ είκοσι τρεις σκοτώθηκαν από συμπατριώτες τους. Έτσι είχαν τα πράγματα το 285, τότε που ο στρατηγός Διοκλής νίκησε και σκότωσε τον τελευταίο από τους προκατόχους του και έγινε μοναδικός αυτοκράτορας, με το όνομα Διοκκλητιανός.

Ο Διοκκλητιανός βρέθηκε αντιμέτωπος με σοβαρά προβλήματα όταν ανέλαβε τα ηνία της αυτοκρατορίας, ωστόσο η κύρια έγνοια του ήταν να παραμείνει αυτοκράτορας. Οι περισσότεροι προκατόχοί του είχαν σκοτωθεί πριν συμπληρώσουν δύο χρόνια στην εξουσία. Ασφαλώς ο Διοκκλητιανός είχε ύψιστη προτεραιότητα να παραμείνει ζωντανός για προσωπικούς λόγους, αλλά η πολιτική σταθερότητα αποτελούσε και προαπαιτούμενο για την ουσιαστική επίλυση των άλλων προβλημάτων της αυτοκρατορίας. Καμία μακρόπνοη πρωτοβουλία δεν μπορούσε να αναληφθεί, είτε στο εσωτερικό είτε στο εξωτερικό, χωρίς κάποια συνέχεια στη διακυβέρνηση, και ο διαρκής φόβος του επικείμενου θανάτου είχε οδηγήσει πολλούς αυτοκράτορες να λαμβάνουν κοντόφθαλμα μέτρα, όπως οι ολέθριες αυξήσεις των αμοιβών των στρατιωτών. Οι εμφύλιοι πόλεμοι απέβαιναν εις βάρος της ασφάλειας και της οικονομίας της αυτοκρατορίας, και οι γείτονές της δεν θα έπαυαν να κάνουν επιδρομές και εισβολές όσο την έβλεπαν να δεινοπαθεί εξαιτίας της χρόνιας αναρχίας.

Η αυτοκρατορία, πέρα από τις εμφύλιες διαμάχες, βρισκόταν αντιμετώπι με σοβαρές στρατιωτικές απειλές. Το μεγαλύτερο μέρος των απολεσθέντων εδαφών είχε ανακτηθεί, με εξαίρεση τη Δακία, στην περιοχή της σημερινής Ρουμανίας, η οποία είχε εκκενωθεί υπό την πίεση των βαρβάρων. Όμως οι ισχυροί και φιλοπόλεμοι Πέρσες καρδοκούσαν στα ανατολικά σύνορα, και μια αδιάσπαστη αλυσίδα από συνομοσπονδίες βαρβαρικών φυλών εκτεινόταν κατά μήκος των βόρειων συνόρων. Η γεωμορφολογία αμφότερων αυτών των συνόρων

δεν ευνοούσε τις αμυντικές προσπάθειες: υπήρχαν ποτάμια και ως επί το πλείστον χαμηλά βουνά, τα οποία οι εχθροί της αυτοκρατορίας είχαν μάθει να διασχίζουν με ευκολία. Τυχόν νέα υποχώρηση εκ μέρους της αυτοκρατορίας δεν θα βελτίωνε σημαντικά τις δυνατότητες υπεράσπισης των συνόρων, εκτός ίσως αν επρόκειτο για τη δραστική λύση της εγκατάλειψης κάμποσων επαρχιών. Τα ρωμαϊκά στρατεύματα δεν μπορούσαν να υποχωρήσουν στο κενό κέντρο της αυτοκρατορίας, τη Μεσόγειο Θάλασσα. Ο μόνος τρόπος υπεράσπισης των ευάλωτων συνόρων ήταν η διατήρηση πολυπληθών στρατιωτικών μονάδων κατά μήκος τους. Αυτές οι δυνάμεις ήταν τόσο ισχυρές, προκειμένου να αντιστέκονται αποτελεσματικά στον εχθρό, ώστε μπορούσαν και να ξεγερθούν με αξιώσεις κατά του ίδιου του αυτοκράτορα.

Η αυτοκρατορία είχε επίσης σοβαρά οικονομικά και δημοσιονομικά προβλήματα. Οι δύο επιδημίες, που είχαν επανακάμψει μετά τα αρχικά ξεσπάσματα, είχαν στοιχίσει πολλές ζωές, που προστέθηκαν στα θύματα των εμφύλιων πολέμων και των ξένων εισβολών. Έχουμε στη διάθεσή μας λιγοστούς ακριβείς αριθμούς, αλλά είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο ρωμαϊκός πληθυσμός μειώθηκε σημαντικά μεταξύ 165 και 285. Όσο περισσότεροι Ρωμαίοι πέθαιναν, τόσο λιγότερες δυνατότητες υπήρχαν για τη διατήρηση των φορολογικών εσόδων και την επάνδρωση του στρατού. Ο πληθωρισμός που οφειλόταν στη υποτίμηση του νομίσματος και στην υπέρμετρη έκδοση χρήματος είχε βλάψει το εμπόριο, είχε μειώσει την αξία των φορολογικών εσόδων και είχε προκαλέσει δυσαρέσκεια στον στρατό, που εξάλλου δεν βρισκόταν σε καλή κατάσταση από πλευράς εφοδιασμού και εξοπλισμού. Το νόμισμα υποτιμήθηκε τόσο πολύ ώστε τα βασικά ασήμνια κέρματα κατέληξαν να αποτελούνται σχεδόν εξ ολοκλήρου από μπρούντζο και να μην επιδέχονται περαιτέρω νόθευση.

Πέρα από αυτά τα συγκεκριμένα και απτά προβλήματα, οι Ρωμαίοι διέρχονταν μια οδυνηρή κρίση θρησκευτικής αυτοπεποίθησης που κανένας αυτοκράτορας δεν μπορούσε να αγνοήσει. Ο περισσότερος κόσμος πίστευε πως οι πολιτικές και οι στρατιωτικές αντιξοότητες και οι φυσικές καταστροφές ήταν σημάδια θεϊκής οργής. Αρκετοί αυτοκράτορες είχαν εξαπολύσει διωγμούς κατά της αναπτυσσόμενης χριστιανικής Εκκλησίας, γιατί πίστευαν πως αυτή

εξόργιζε τους παγανιστικούς θεούς. Όμως αυτοί οι διωγμοί δεν είχαν φέρει ουσιαστικά αποτελέσματα, και εξάλλου πολλοί παγανιστές είχαν απογοητευτεί από τη θρησκεία τους. Οι συμφορές της εποχής είχαν ενθαρρύνει μια γενική επιστροφή της θρησκευτικότητας, αλλά οι θεοί του Ολύμπου, που πρωταγωνιστούσαν σε πολλές αντιφατικές και αμφιβόλου ηθικής διηγήσεις, δεν είχαν πλέον πολλούς πιστούς ούτε έχαιραν ιδιαίτερου σεβασμού, καθώς δεν προσέφεραν ούτε κάποιο ηθικό πρότυπο ούτε την υπόσχεση μιας ικανοποιητικής μεταθανάτιας ζωής. Η μυστικιστική φιλοσοφία που ονομάζουμε νεοπλατωνισμό ήταν πολύ αφηρημένη για να έχει ευρεία απήχηση. Ο εκάστοτε αυτοκράτορας δεν είχε παρά περιορισμένες δυνατότητες να κάνει οτιδήποτε σχετικά με τη θρησκεία, εντούτοις λογιζόταν ως αρχιερέας και θεωρούνταν υπεύθυνος για τη θρησκευτική διχόνοια.

Οι περισσότεροι Ρωμαίοι τηρούσαν κοινούς ηθικούς κανόνες, παρ' ότι η θρησκεία τους δεν συνέτεινε παρά ελάχιστα στην εμπέδωσή τους. Κανένας δεν υποστήριζε στα σοβαρά πως η παιδερασία του Δία, οι κλοπές του Ερμή ή τα μεθύσια του Διονύσου ήταν αξιωματικές συμπεριφορές. Η πλειονότητα των Ρωμαίων αποδοκίμαζε ανέκαθεν το διαζύγιο, τη σεξουαλική ελευθεριότητα και τις ομοφυλοφιλικές συμπεριφορές, με εξαίρεση κάποια μέλη της ρωμαϊκής ελίτ, τα οποία, χωρίς να πρεσβεύουν κάποιον διαφορετικό ηθικό κώδικα, συμπεριφέρονταν σαν να ήταν υπεράνω πάσης ηθικής. Το ρωμαϊκό δίκαιο τιμωρούσε τη μοιχεία και επιβράβευε την τεκνοποίηση, ωστόσο επέτρεπε το διαζύγιο κοινή συναινέσει. Κάποιες αποκλίνοσες συνήθειες των επαρχιών, όπως ο γάμος μεταξύ αδελφού και αδελφής στην Αίγυπτο, είχαν βαθμιαία εκλείψει, επειδή θεωρούνταν καταδικαστέες από τους Ρωμαίους. Γενικά υπήρχε μια τάση αυστηροποίησης των σεξουαλικών ηθών, και μάλιστα οι νεοπλατωνιστές θεωρούσαν την παρθενία ανώτερη από τον γάμο. Η χριστιανική ηθική είχε ήδη από πιο νωρίς τέτοια χαρακτηριστικά και παρέμεινε πιο σφριγηλή από την παγανιστική. Παρ' όλα αυτά κάποιοι παγανιστές, που υπέθεταν πως η απόρριψη των θεών της πλειονότητας εκ μέρους των χριστιανών σήμαινε απόρριψη της ηθικής της πλειονότητας, πίστευαν πως οι χριστιανοί επιδίδονταν σε κανιβαλισμό και αιμομιξία και διέδιδαν τέτοιες φήμες.

Η θρησκεία είχε ιδιαίτερη σημασία για τους Ρωμαίους, γιατί οι παγανιστικοί θεοί, παρ' όλα τα ελαττώματά τους, αποτελούσαν σχεδόν το μοναδικό κοινό πολιτισμικό στοιχείο των υπηκόων της αυτοκρατορίας. Αντίθετα από το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας, όπου οι Ρωμαίοι είχαν εισαγάγει την αστικοποίηση, τον αλφαριθμητισμό και τα λατινικά σε εν πολλοίς απολίτιστους λαούς, οι ρωμαϊκές κτήσεις στην Ανατολή είχαν τους δικούς τους πολιτισμούς και γλώσσες, εκτός από τις παραδουνάβιες περιοχές του Βορρά, το μοναδικό κομμάτι της Ανατολής που έγινε λατινόφωνο. Εξάλλου η ανατολική αυτοκρατορία δεν ήταν καν πολιτισμικά ομοιογενής. Οι Έλληνες είχαν κάνει κάποιες προσπάθειες εξελληνισμού της από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, αλλά ουσιαστικά είχαν επιτύχει μόνο στη δυτική Μικρά Ασία. Όσον αφορά τη γλώσσα, στην Αίγυπτο επικρατούσε η κοπτική, στη Συρία η συριακή, και βόρεια από την Ελλάδα η θρακική και η ιλλυρική, ενώ στην ανατολική Μικρά Ασία υπήρχε ένα συνονθύλευμα τοπικών γλωσσών. Εξάλλου οι λαοί αυτών των περιοχών είχαν τις δικές τους πολιτισμικές παραδόσεις, και οι περισσότεροι ζούσαν σε σχετική απομόνωση.

Όμως η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του 285 είχε και κάποια αδιαμφισβήτητα προτερήματα. Παρά τις πολλές δοκιμασίες του προηγούμενου αιώνα, είχε διατηρήσει ή ανακτήσει τα περισσότερα εδάφη της και παρέμενε πιο ισχυρή από οποιονδήποτε εχθρό της, συμπεριλαμβανομένων των Περσών. Και φαίνεται πως καθ' όλη τη διάρκεια της κρίσης του τρίτου αιώνα η αυτοκρατορία διαφύλαξε λίγο-πολύ την ισχύ του στρατού της και διατήρησε σε αρκετά υψηλό επίπεδο την αποδοτικότητά του. Το οδικό της δίκτυο ήταν εξαιρετικό για τα προνεωτερικά δεδομένα και επέτρεπε τη μεταφορά ανθρώπων, με άμαξα και αλλαγές αλόγων, με ταχύτητα έως και 195 χιλιόμετρα τη μέρα, καθώς και την αποστολή μηνυμάτων, με εναλλαγή έφιππων αγγελιοφόρων, με ταχύτητα έως και 290 χιλιόμετρα τη μέρα. Οι ρωμαϊκές πόλεις ήταν ακόμη σχετικά ευμεγέθεις· το ρωμαϊκό εμπόριο φαίνεται πως δεν είχε μειωθεί πολύ· και οι κεντρικές και οι επαρχιακές διοικήσεις δεν είχαν γίνει δυσλειτουργικές. Τώρα σχεδόν κάθε Ρωμαίος ήθελε επιστροφή στην πολιτική σταθερότητα, και ο στρατός είχε αρχίσει να αντιλαμβάνεται τη ματαιότητα των ονομαστικών μι-

σθολογικών αυξήσεων. Η αυτοκρατορία τουλάχιστον είχε μάθει πώς να ζει με πολλά από τα ελαττώματά της, έστω και αν οι αυτοκράτορες της ακόμη δεν είχαν μάθει πώς να επιβιώνουν σε πείσμα αυτών των αδυναμιών.

Το ανατολικό μέρος της αυτοκρατορίας βγήκε λιγότερο λαβωμένο απ' ό,τι το δυτικό από τη λαίλαπα του τρίτου αιώνα, παρά τις σοβαρές επιδρομές και εισβολές των Περσών και τις πολυάριθμες εξεγέρσεις, συμπεριλαμβανομένης της πρόσκαιρης ανεξαρτητοποίησης της Συρίας και της Αιγύπτου υπό την εξουσία της Παλμύρας, υποτελούς κράτους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η Ανατολική Αυτοκρατορία ήταν σε καλύτερη κατάσταση εν πολλοίς γιατί οι περιοχές της ανατολικής Μεσογείου ήταν ανέκαθεν πιο πλούσιες, πιο αστικοποιημένες και πιο πολιτισμένες από αυτές της δυτικής, οπότε διέθεταν περισσότερους πόρους για να αντεπεξέρχονται σε δύσκολους καιρούς. Η Περσία και η Παλμύρα, αντίθετα από τα γερμανικά βαρβαρικά φύλα, είχαν επιδιώξει κυρίως την κατάκτηση, όχι απλώς το πλιάτσικο, με αποτέλεσμα να έχουν επιφέρει πολύ μικρότερες καταστροφές στις ρωμαϊκές πόλεις και περιοχές απ' ό,τι αν ενδιαφέρονταν αποκλειστικά για την αρπαγή ακίνητων περιουσιακών στοιχείων.

Τουλάχιστον εν μέρει λόγω του γεγονότος ότι το ανατολικό μισό της αυτοκρατορίας ήταν πιο προηγμένο από το δυτικό, κατά τη διάρκεια του δεύτερου και του τρίτου αιώνα η ελληνική κουλτούρα της Ανατολής επέδειξε πολύ μεγαλύτερη ζωτικότητα απ' ό,τι η λατινική κουλτούρα της Δύσης. Τον πρώτο αιώνα π.Χ. τα λατινικά γράμματα προόδευσαν ενώ τα ελληνικά παράκμαζαν, αλλά τον δεύτερο αιώνα μ.Χ. τα δεύτερα αναβίωσαν ενώ τα πρώτα έδειχναν να υποκύπτουν στη γενική κρίση. Αμφότερες οι τάσεις συνεχίστηκαν τον τρίτο αιώνα, οπότε για πρώτη φορά η πλειονότητα των σημαντικών συγγραφέων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας έγραφαν στα ελληνικά αντί στα λατινικά. Εκτός από τις βιογραφίες του Πλούταρχου και το μυθιστόρημα του Λόγγου *Δάφνης και Χλόη*, τα περισσότερα ελληνικά έργα του δεύτερου και του τρίτου αιώνα είναι πολύ επίπλαστα και ρητορικά για να έχουν απήχηση σήμερα, εντούτοις αποκαλύπτουν μια ευμεγέθη κοινότητα συγγραφέων και αναγνωστών ή ακροατών με υψηλή μόρφωση. Εξάλλου ο νεοπλατωνιστής φιλόσοφος Πλωτίνος και ο

χριστιανός θεολόγος Ωριγένης, οι οποίοι έζησαν τον τρίτο αιώνα, παρήγαγαν αριστοτεχνικά και εμβριθή έργα, στα οποία βασίστηκε η ελληνική κουλτούρα τους επόμενους αιώνες.

Η καλύτερη απόδειξη ότι τον τρίτο αιώνα το ανατολικό κομμάτι της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας χαρακτηριζόταν από υψηλή κοινωνική, πολιτιστική και οικονομική ζωτικότητα είναι το γεγονός ότι αυτό μετεξελίχθηκε στην αξιοθαύμαστα ανθεκτική Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Το δυτικό κομμάτι, αντίθετα, ανέκαμψε για λίγο και μετά παράκμασε πάλι και σύντομα έπαψε να υπάρχει. Η μοίρα της Ανατολής ή της Δύσης δεν ήταν δυνατό να προεξοφληθεί τον τρίτο αιώνα, ιδίως πριν από τον πλήρη διοικητικό διαχωρισμό τους, ωστόσο η Ανατολή διέθετε τουλάχιστον έναν δυναμισμό που θα μπορούσε να την καταστήσει ισχυρό κράτος. Ο Διοκλητιανός, ο οποίος αποδείχθηκε ένας ηγεμόνας με ιδέες και προσόντα που ανταποκρίνονταν σε πολλές από τις απαιτήσεις των καιρών, ασφαλώς αξίζει κάποια εύσημα για την, έστω πρόσκαιρη, ανάκαμψη της αυτοκρατορίας συνολικά καθώς και για τη μετέπειτα μακροβιότητα της Ανατολής.